

2.1

मानवाधिकार (Human Rights)

प्राकृतिक

अभ्यासक्रम

Characteristics
of Human Rights

2.1 Universal Declaration of Human Rights (UDHR 1948)

मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा (UDHR 1948)

- International human rights standards, its reflections in Indian constitution, mechanism to enforce and protect Human Rights in India.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार मापदंड/मानके, त्यांचे भारतीय राज्यघटनेतील प्रतिबिंब, भारतातील मानवाधिकार अंमलबजावणी व संरक्षण व्यवस्था

- Human Rights Movement in India.

भारतातील मानवाधिकार चळवळ

- Problems related to human rights deprivations such as poverty, illiteracy, unemployment, social-cultural-religious practices, violence, corruption, terrorism, exploitation of labour, custodial crimes etc.

मानवाधिकारांच्या वंचिततेशी संबंधित काही समस्या उदा. दारिद्र्य, निरक्षरता, बेरोजगारी, सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिक आचरण, हिंसाचार, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, मजुरांचे शोषण, कोठडीतील गुन्हे इत्यादी.

- Need, for training in and practising of human rights and human dignity in a democratic set up.

लोकशाही व्यवस्थेत मानवाधिकार आणि मानवी श्रमप्रतिष्ठेच्या प्रशिक्षण व आचरणाची गरज.

- Globalisation and its impact on different sections of Indian Society.

जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय समाजाच्या विविध घटकांवर त्याचा प्रभाव

- Human Development Index, Infant Mortality Ratio, Sex Ratio.

मानवी विकास निर्देशांक, अध्रक मृत्यू प्रमाण, लिंग गुणोत्तर.

मानवाधिकार: अर्थ व संकल्पना

- मानवाधिकारांचा अर्थ समजाण्यासाठी आधी हक्क म्हणजे काय ध्यानात. घेणे आवश्यक आहे. हक्क म्हणजे आपल्या विकासासाठी आपण केलेल्या मागण्या होय. या मागण्यांना तेव्हा समाजमान्यता व राजमान्यता मिळते तेव्हा त्यांचे हक्कांत पांतर होते. (The rights are the claims of the individual recognised by the society and enforced by the State.) प्रा. हेरॉल्ड लास्की यांच्या मते, 'हक्क म्हणजे मामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती की ज्याशिवाय खोण्याही व्यक्तीस स्वतःची संपूर्ण प्रंगती साध्य करता येत गाही'.
- हक्क नैतिक, कायदेशीर, राजकीय, आर्थिक स्वरूपाचे असतात. या हक्कांपैकी बहुतेक सर्व हक्क व्यक्तींना जन्माने प्राप्त होतात. व्यक्ती मानव म्हणून जन्माला आल्याने त्याला

आपोआप प्राप्त होणाऱ्या हक्कांना मानवाधिकार असे म्हणतात. हे हक्क व्यक्तीला समाजाने किंवा राजसंस्थेने बहाल केलेले नसतात, मात्र मात्य केलेले असतात. केवळ जन्मामुळे प्राप्त होतात म्हणून ते हिराकून घेण्याचा अधिकारही कोणाला नसतो.

- मानवी कुटुंबाचे सदस्य या नात्याने सर्व व्यक्तींना मानवाधिकार प्राप्त होतात. देशाच्या घटनेने प्रदान केलेल्या मानवाधिकारांना मूलभूत हक्क असे म्हणतात.

मानवाधिकार: व्याख्या

- 'मानवाधिकार म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तीला आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक असतात.' (रॅन्डमहाऊस विश्वकोष)

- २) 'मानवाधिकार हे मानवाता प्राप्त झालेले असे अधिकार असतात ज्यांचे सार्वजनिक हितासाठीदेखील शासनाकडून उलंघन होऊ शकत नाही आणि राष्ट्रीय कायद्याशिवायदेखील ते उपभोगता येऊ शकतात.' (झार्किन)
- ३) मानवाधिकार संरक्षण कायदा, १९९३ च्या सेकशन २(d) नुसार, मानवाधिकार हे व्यक्तींच्या जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि आत्मसन्मानाशी संबंधित असतात, त्यांची पठनेने हमी दिलेली असते किंवा ते आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये अंतर्भूत असतात, आणि भारतात न्यायालयांद्वारे न्यायप्रविष्ट असतात. शासनादेशात समाविष्ट आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १६ डिसेंबर, १९६६ रोजी स्विकृत केलेल्या 'आंतरराष्ट्रीय नागरी व राजकीय अधिकारांवरील करार' आणि 'आंतरराष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांवरील करार' यांचा समावेश आहे.

मानवाधिकारांचे स्वरूप व सामान्य वैशिष्ट्ये

- मानवाधिकार ही बहु-आयामी व गतीशील संकल्पना असून तिचा संबंध जिवनाच्या सर्व क्षेत्रांशी, जसे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय, संबंध येतो. त्यामुळे मानवाधिकारांची एकच काटेकोर व अचूक व्याख्या करणे अवघड आहे. मात्र मानवाधिकारांचे स्वरूप पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट होईल.
- १) मानवाधिकार हे अंगभूत, अत्याज्य व समान (inherent, inalienable and equal) असतात.:— मानव म्हणून जन्माला आल्यामुळे आपोआप प्राप्त होणाऱ्या मानवाधिकारांचा त्याग करणे शक्य नसल्याने ते मानवी जिवनासाठी अत्यंत अंगभूत असतात. मानवी कुटुंबाचा सदस्य या नात्याने ते सर्वांना सारख्याच प्रमाणात उपलब्ध असतात.
- २) मानवाधिकार उगमाने सामाजिक असतात. (social in origin):— मानवाधिकार हे केवळ समाजातच प्राप्त होतात, कारण मानव हा समाजशील प्राणी आहे. जीवन समृद्ध, पूर्ण, आनंदी, शांततामय आणि भरभराठीचे बनविण्यासाठी मानवाधिकार हे समाज-संमत हक्क असतात. डॉ बेनी प्रसाद यांच्या मते, मानवाधिकार हे अशा सामाजिक अटीपेक्षा कमी किंवा जास्तही नसतात, ज्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी गरजेच्या किंवा अनुकूल असतात. हक्क मूलत: सामाजिक जीवनाची अंगे असतात.
- ३) मानवाधिकार हे कायद्याच्या फलस्वरूप (fruits of law) प्राप्त होतात.:— मानवाधिकार जरी समाजसंमत असले तरी कायद्याच्या अधिष्ठानाविना ते मूल्यहिन ठरतात. जेरेमी बेन्थम यांनी हक्कांची न्यायीक बाजू योग्यरितीने अधोरेखित केली आहे, 'हक्क हे कायद्याची आणि केवळ कायद्याचीच फले असतात. कायद्याविना हक्क असू शकत नाही, कायद्याच्या विपरित हक्क असू शकत नाही, तसेच कायद्याच्या आधीही हक्क असू शकत नाही.' यानुसार पाहिल्यास, राज्यसंस्था मानवाधिकारांचा एकमेव स्रोत, संमतकर्ता आणि जतनकर्ता ठरते.
- ४) मानवाधिकार हे संपूर्णपणे हिरावून घेता येत नाहीत.:— मानवाधिकार हे व्यक्ती केवळ माणूस म्हणून जन्माला आल्याने प्राप्त होत असल्याने हे हिरावून घेता येऊ शकत नाहीत. उदा. कायद्याने एखाद्या व्यक्तीचा जीवनाचा अधिकार काढून घेतला तरी त्याचा अर्थ असा होत नाही की जीवनाच्या अधिकाराचे उन्मूलन झाले आहे.
- ५) मानवाधिकार हे अमर्यादित नसतात.:— मानवाधिकार हे शासनसंमत असतात. मात्र ते तेवढ्याच प्रमाणात शासनसंमत असतात जे वढ्याच प्रमाणात ते मानवाच्या व्यक्तीमत्व विकासासाठी आवश्यक असतात. म्हणजेच मानवाधिकार अमर्यादित नसतात. त्यांच्यावर शासनाला पर्याप्त मर्यादा आणता येतात.
- ६) मानवाधिकार सार्वत्रिक स्वरूपाचे असतात.:— मानवाधिकार सर्व मानवांना उपलब्ध असतात. ते लोकसंख्येच्या कोणत्याही विशिष्ट गटापुरतीच मर्यादित नसतात. जरी एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीत एखादा हक्क एखाद्या गटासाठी मर्यादित असला तरी तो संपूर्ण समाजासाठी विस्तारित केला जाऊ शकतोच. उदा. पूर्वी मतदानाचा हक्क केवळ संपत्तीधारकांनाचा उपलब्ध होता, आज मात्र तो सर्वांसाठी उपलब्ध आहे.
- ७) मानवाधिकार गतीशील स्वरूपाचे असतात.:— देशाच्या सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक-राजकीय विकासाबरोबरच मानवाधिकारांची व्याप्तीही वाढत जाते. उदा. भुकेपासून संरक्षणाच्या अधिकाराची व्याप्ती वाढत गेली व आज त्यामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मकदृष्टीने पुरेशा अन्नाचा अधिकारासुद्धा समाविष्ट करण्यात आला आहे.
- ८) मानवाधिकार हे अविभाजनिय/अवर्गीकरणीय आहेत.:— मानवाधिकारांचे काटेकोर वर्गीकरण अवघड आहे. बन्याचदा नागरी व राजकीय अधिकार सामाजिक व आर्थिक

क्रांपासून विभक्त करणे अडचणीचे ठरते, कारण आपण एक प्रकारचे हक दुसऱ्या प्रकारच्या हकांविना पूर्णपणे उपभोगू शकता नाही.

मानवाधिकारांची उत्क्रांती

- आज मान्य असलेले सर्व मानवाधिकार एकाच वेळी निर्माण झालेले नाहीत. त्यांची दीर्घकाल उत्क्रांती झालेली आहे. त्यांच्या उत्क्रांतीचे टप्पे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे-
- मानवाधिकारांचा उगम प्राचीन ग्रीक स्टॉइक तत्वज्ञानी निर्माण केलेल्या ‘नैसर्गिक हक सिद्धांत’ (Theory of Natural Rights) मध्ये आढळतो. त्यामुळे च मानवाधिकारांना नैसर्गिक हकांचे आधुनिक स्वरूप मानले जाते.
- या सिद्धांताचा पुढे थोमस हॉब्ज (१५८८-१६७९) याने त्याच्या प्रसिद्ध ‘Leviathan’ या पुस्तकात, तर जॉन लॉक (१६३२-१७०४) याने त्याच्या ‘Two Treaties of Government’ या पुस्तकात विकास घडवून आणला. हे व १७ व्या शतकातील इतर तत्कालीन विचारवंत ‘सामाजिक करार सिद्धांत’चे पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते नैसर्गिक हकांची निर्मिती राज्य अस्तित्वात येण्यापूर्वीच झाली होती.
- १६ व १७ व्या शतकांत नैसर्गिक अधिकारांना दैवी अधिकाराचे स्वरूपही देण्यात आले. पुढे नैसर्गिक अधिकारांचे दैवी अधिष्ठान नष्ट झाल्यानंतर त्यांना मानवाधिकार म्हणून संबोधले जावू लागले.
- हॉब्ज, लॉक, रसो यांच्या विचारांचा प्रचंड प्रभाव अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्ध (१७७६) आणि फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९) वर पडला.
- आंतरराष्ट्रीय संदर्भात मानवाधिकारांची उत्क्रांती व विकास पुढील प्रमुख घटनांद्वारे घडून आला:-

 - १) इंग्लंडमध्ये राजसत्तेला नियंत्रित करण्याच्या दीर्घ कालावधीदरम्यान संपत करण्यात आलेले सन १२१५ चा मॅग्नाकार्टा करार (दि ग्रेट चार्टर), सन १६२८ चा पिटिशन ऑफ राईट्स, सन १६८९ चा बिल ऑफ राईट्स, हे ब्रिटिश नागरिकांच्या मूलभूत हकांचे संरक्षण करणारे आणि राबेशाहीच्या अधिकारांवर बंधने आणणारे करार होते.
 - २) फ्रेंच राज्यक्रांतीदरम्यान सन १७८९ साली ‘मानव व नागरिकांच्या हकांचा जाहीरनामा’ (The French Declaration of the Rights of Man and the Citizen) घोषित

करण्यात आला. त्यामध्ये संपूर्ण जगाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुतेना संदेश देण्यात आला.

- ३) १७७६ च्या अमेरिकन स्वातंत्र्युदानंतर सन १७९१ मध्ये ‘अमेरिकन बिल ऑफ राईट्स’ (The American Bill of Rights) घोषित करण्यात आले.
- ४) आंतरराष्ट्रीय करार: १६ ते २० व्या शतकांच्या दरम्यान झालेल्या अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांमुळे मानवाधिकारांच्या कल्पनेला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. या करारांमध्ये धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या हकांचे संरक्षण, गुलामगिरी नष्ट करणे, युद्धकैद्यांना योग्य वागणूक, युद्धातील जखर्माची काळजी, कामगारांचे हितसंरक्षण, युद्धादरम्यान निष्पाप नागरिकांवर हळ्या न करणे इत्यादी हकांवर भर होता.
- ५) १९१७ मध्ये रशियन राज्यक्रांतीनंतर रशियात साम्यवादी सरकार प्रस्थापित झाले. या क्रांतीमागची प्रेरणा जनतेला सामाजिक-आर्थिक शोषणातून मुक्त करून त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक हकांना संरक्षण देणे, ही होती.
- ६) १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या (UN) स्थापनेपासून मानवाधिकाराच्या तत्वज्ञानाला निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले आणि मानवाधिकार चळवळीला खन्या अथवा आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले.

संयुक्त राष्ट्रे आणि मानवाधिकार (UN and Human Rights)

- १९४५ मध्ये स्थापनेपासूनच मानवाधिकारांचे प्रवर्तन व संरक्षण हे संयुक्त राष्ट्राचे एक प्रमुख कार्य राहिलेले आहे. हळूहळू मानवाधिकारांना प्राथमिकता प्रदान करण्यासाठी आणि त्यांच्या उल्लंघनाचा सर्व ठिकाणी सामना करण्यासाठी मानवाधिकार साधने व यंत्रणेचे एक संपूर्ण जाळे (network of human rights instruments and mechanisms) निर्माण करण्यात आले आहे. या जाळ्यात प्रामुख्याने पुढील संस्था/यंत्रणांचा समावेश होतो.

संयुक्त राष्ट्र आम सभा (UN General Assembly):- ही संयुक्त राष्ट्राची प्रमुख धोरण निर्मितीविषयक संस्था आहे. संयुक्त राष्ट्राचे सर्व सदस्य राष्ट्रे तिचे सदस्य असतात. तिचे प्रमुख कार्य आमसभेच्या ‘तिसऱ्या समिती’ने (Third Committee) आणि ‘आर्थिक व सामाजिक परिषदे’ने तिच्या समोर आणलेल्या मानवाधिकारासंबंधीच्या मुद्द्यांबाबत परीक्षण

करणे व आवश्यक ती कृती करणे, हे आहे.

तिसरी समिती (Third Committee):- ही आमसभेच्या ६ समित्यांगीकी एक समिती असून तिचे मूळ नाव 'सामाजिक, मानवीय व सांस्कृतिक कामकाज समिती' (The Social, Humanitarian and Cultural Affairs Committee) असे आहे. आमसभेने या समितीकडे पूर्ण जगातील लोकांवर प्रभाव टाकणाऱ्या सामाजिक, मानवीय, मानव अधिकारविषयक मुद्द्यांचे कामकाज सुपूर्द केले आहे.

आर्थिक व सामाजिक परिषद (The Economic and Social Council: ECOSOC):- ही परिषद आमसभेला मानवाधिकारांबाबत शिफारसी करते.

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद (UN Human Rights Council):- ही आमसभेची एक संलग्न संस्था आहे. आमसभेने १५ मार्च, २००६ रोजी पूर्वीचा 'संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार आयोग' बरखास्त करून या 'संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषदे'ची स्थापना केली. ही परिषद ४७ सदस्य राष्ट्रांची आंतर-शासकीय संस्था आहे. जगभरातील मानवाधिकारांचे प्रवर्तन व संरक्षण तसेच मानवाधिकारांच्या उल्घनाच्या घटना हाताळून त्यांवर शिफारसी करणे, हे तिचे कार्य आहे. तिचे कार्यालय जिनिव्हा येथे आहे.

कराराधारित संस्था (Treaty-based Bodies):- मूळभूत आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार करारांच्या अंमलबजावणीसाठी सध्या १० मानवाधिकार करार संस्था/समित्या कार्यरत आहेत. या करारांनी आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकाराची मानके निर्माण केले आहेत. (या करारांची व समित्यांची माहिती पुढे दिलेली आहे.)

मानवाधिकार उच्चायुक्त कार्यालय (The Office of the UN High Commissioner for Human Rights: OHCHR):- हे कार्यालय संयुक्त राष्ट्राच्या सचिवालयाचा हिस्सा असून जिनिव्हा येथून कार्य करते. हे कार्यालय मानवाधिकारांच्या प्रवर्तन व संरक्षणाप्रती जगाचे उत्तरदायित्व प्रदर्शित करते. हे कार्यालय आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकारांच्या मानकांची अंमलबजावणी प्रत्यक्षपणे (on ground) होण्यासाठी सदस्य सरकारे व स्थानिक सरकारांबोबर अग्रक्रमाने कार्य करते.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार/मानके व त्यांची

अंमलबजावणी व्यवस्था

- एखाद्या देशाने संयुक्त राष्ट्र किंवा इतर आंतरराष्ट्रीय समुदाय किंवा इतर प्रादेशिक संघटना (उदा. युरोपीय संघ, राष्ट्रकूल, आफ्रिकी संघ, सार्क, आसियान इ.) यांचे सदस्यत्व मिळविल्यास त्या देशावर एक अंगभूत उत्तरदायित्व निर्माण होते. ते म्हणजे मानवाधिकारांचे संरक्षण, प्रवर्तन व परिपूर्तीमध्ये त्या देशाच्या राज्यसंस्थेची मध्यवर्ती भूमिका होय.
- त्यानुसार सदस्य राष्ट्रांच्या मार्गदर्शनासाठी व अनुसरणासाठी आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकारांचे किमान मापदंड निर्माण करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्रांच्या माध्यमातून टप्प्याटप्प्याने मानवाधिकारांबाबतचा असा प्रमुख आंतरराष्ट्रीय मापदंडाचा आराखडा निर्माण करण्यात आलेला आहे. त्याची सुरुवात १९४८ मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या 'मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा' (UDHR) पासून झाली. हा जाहीरनामा म्हणजे दोन्ही महायुद्धांमधील अत्याचारांची पुनरावृत्ती होऊ नये म्हणून नवीन जागतिक व्यवस्थेच्या आधारभूत तत्वांचे वक्तव्य होते. या जाहीरनाम्याच्याच आधारावर पुढील सर्व आंतरराष्ट्रीय करार व घोषणापत्रे निर्माण झाली. या जाहीरनाम्यात प्रत्येक राष्ट्रने अनुसरण्यासाठी किमान मानवाधिकारांची मानके अधोरोखित करण्यात आली आहेत.
- कालांतराने जागतिक जाहीरनाम्यातील मानकांमध्ये सुधारणा (refinement) करण्यात आली आणि नागरी व राजकीय हक्क, आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक हक्क, वांशिक भेदभावाविरुद्ध हक्क, महिलांचे हक्क, बालकांचे हक्क, स्थलांतरित कामगारांचे हक्क अशा नवीन हक्कांची ओळख करण्यात येऊन स्वतंत्र दस्तऐवजांमध्ये त्यांचा समावेश करण्यात आला. या दस्तऐवजांना मानवाधिकारांची साधने (instruments) असेही म्हणतात.
- संयुक्त राष्ट्राच्या मानवाधिकार साधनांचे दोन गटांत वर्गीकरण केले जाते-
- १) जाहीरनामे (Declarations), तत्वे (Principles), मार्गदर्शक तत्वे (Guidelines), स्टॅंडर्ड नियम (Standard Rules) आणि शिफारसी (Recommendations):- आंतरराष्ट्रीय कायद्यांतर्गत ही सदस्य राष्ट्रांवर कायद्याने बंधनकारक नसतात, मात्र त्यांच्यामध्ये प्रभावी नैतिक शक्ती असते व ते राष्ट्रांचे मानवाधिकारांबद्दल मार्गदर्शन करतात.

४. व्यक्ती :

स्वतःचे मानवी हक्क उपभोगणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी इतरांच्या मानवी हक्क संरक्षणाबद्दलही कर्तव्यदक्ष असावे. याचा अर्थ हक्कांची वाहक असलेली प्रत्येक व्यक्ती ही कर्तव्यांचीमुद्दा वाहक असते.

संकल्पना

मानवी हक्क या संकल्पनेचा सर्वप्रथम उल्लेख 'हेन्री डेविड थोरो' या विचारवंताने आपल्या 'डिसओबीडियन्स' या ग्रंथात केला आहे. तेव्हापासून मानवी हक्क हा शब्द जागतिक पातळीवर प्रचलित झाला आहे. मानवी हक्कांचा जनक म्हणून ग्रीक तत्त्ववेत्ता 'सेंट थॉमस अँक्वायनस' यांना संबोधले जाते.

संयुक्त राष्ट्र संघटना :

जॉन लॉक याने नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना मांडली. म्हणून त्याला 'नैसर्गिक हक्कांचा जनक' असे म्हणतात. तसेच त्याला 'मानवाधिकार चळवळीचा पिता' असेही म्हणतात.

एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजेच 'मानवी हक्क' होय.

डेविड सेलबार्ड :

मानवी हक्क हे विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त झालेले असतात. कारण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये मानवता असते.

मानवी हक्कांची वैशिष्ट्ये

मानवी अधिकार संरक्षण नियम १९९३ नुसार मानवी हक्काची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. सार्वत्रिक स्वरूप – अधिकार हे व्यक्ती विकासाचे साधन आहे. असे साधन समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सारख्याच प्रमाणात उपलब्ध झालेले असावे. जर काही ठरावीक व्यक्तींना अधिकार देण्यात आले, तर ते विशेषाधिकार ठरतात आणि लोकशाहीच्या समतेच्या संकल्पनेशी विसंगत ठरतात.
२. अधिकारावर निर्बंध – कोणताही अधिकार हा अमर्यादित व अनिर्बंध नसतो. समाज हित व राज्याचे हित लक्षात घेऊन अधिकारावर काही निर्बंध प्रत्येक देशात टाकलेले असतात.
३. दंडशक्तीचा आधार – अधिकारांना राज्याच्या दंडशक्तीचा आधार असतो. व्यक्तीच्या अधिकारावर कोणी अतिक्रमण केल्यास कायद्याने त्याचे निवारण करता येते.
४. देश-काल-परिस्थिती सापेक्ष – अधिकार हे नेहमीच देश, काल आणि परिस्थिती सापेक्ष असतात. अधिकारांची उपयोगिता परिस्थिती आणि देशांनुसार बदलते. म्हणून निरनिराळ्या देशांत तसेच निरनिराळ्या परिस्थितीमध्ये अधिकार हे भिन्न स्वरूपाचे असतात.

मानवी हक्कांचा विकास :

१. प्राचीन संकल्पना	२. नैसर्गिक हक्क
३. पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीतून	४. सामाजिक सिद्धांत
५. सामाजिक क्रांतीने दिलेली देणगी (स्वातंत्र्य, समता, बंधुता)	६. संयुक्त राष्ट्र संघटनेचा जाहिरनामा